

336/1

LUGHA YA

KISWAHILI

Karatasi ya kwanza

Uganda certificate of Education

LUGHA YA KISWAHILI

Karatasi ya kwanza

Muda: Masaa mawili na nusu

MAAGIZO KWA WATAHINIWA:

*Jibu maswali **manne**. Mawili kutoka kila sehemu.*

*Swali la **kwanza** lina sehemu **mbili** yaani (a) na (b). Chagua sehemu mojawapo ama (a) au (b).*

Pindua

SEHEMU A

Ama

1. (a) Andika insha isiyopungua maneno **350** wala kuzidi **450** juu ya mojawapo ya madazifuatazo: (alama 40)
- (i) Tunga insha inayomalizia kwa “.....niliamua kuwa kamwe sitawahi kucheza nguvu za umeme.”
  - (ii) Ajali mbaya niliyoshuhudia ikitokea.
  - (iii) Mama wa kambo si mama.
  - (iv) “ Elimu ndiyo urithi bora mzazi anayoweza kumpa mwanawe”

Au

(b) Andika **insha mbili fupi** zisizopungua maneno **150** wala kuzidi **250** juu ya mikutadha miwili ifuatayo: (alama 40)

- (i) Jifikirie kuwa katibu wa kamati inayotoa mapendekezo juu ya kupambana na tatizo sugu la dawa za kulevya katika wilaya yako. Andika kumbukumbu za mkutano iliofanyika. Tumia maneno kati ya **180 -220**.
- (ii) Unataka kuchaguliwa kama kiranja mkuu katika shule yako, na umepewa nafasi ya kuwahotubia wanafunzi. Andika hotuba yako ukiwaelezea wanafunzi mambo utakayowafanyia wakikuchagua. Tumia maneno kati ya **180-200**.
- (iii) Kulitokea ajali ya ajabu uliyoshuhudia karibu na shule yako. Andika ripoti ukiarifu polisi juu ya ajali hiyo. Tumia maneno kati ya **100-150**
- (iv) Wewe ni mgonjwa na umechukua muda mrefu ukiumwa na umemtembelea daktari wa Mulago. Andika mahojiano kati yako na daktari. Tumia maneno kati ya **150- 200**.

2. Soma hadithi ifuatayo kisha ujibu maswali yatakayofuata.

Lugha ya Kiswahili kuwa lugha ya kimataifa ni kuitikia wito wa mataifa wa kupanua mawasiliano kati ya watu wa mataifa mbalimbali ili kuongeza uelewano kati ya jamii ya mwanadamu. Hadi hivi leo mawasiliano kati ya mataifa yamekuwa yakitawaliwa na lugha za magharibi kama vile kiingereza, kifaransa na kijerumani. Lugha nyingine kuu kama vile kirusi, kichina, kiarabu na kireno ama zimekuwa zikitoa huduma za mawasiliano katika mataifa yanayozaa lugha hizo au katika mataifa hayo pamoja na mataifa yenye aina fulani ya uhusiano nayo. Lugha za aina ya kwanza zilitimiza mahitaji ya mawasiliano nyumbani halafu zikavuka mipaka ya mataifa yake na kutumika kama lugha za mataifa mengine.

Umataifa wa lugha hizi umekuwa wa kulazimisha kwani kuingia kwa lugha hizi katika mataifa ya kigeni *aghlabu* kuliambatana na *majilio* ya ukoloni. Na katika raghba yao ya kueneza na kutukuza utamaduni wao, wakoloni wakaona lugha za kuzungumzia mambo nje ya mataifa yao hapana ila lugha za asili zao. Hivyo wachache wa wananchi watawaliwa walipoandaliwa kushiriki katika mifumo ya kikoloni waliandaliwa kwa lugha za wakoloni na hata baada ya kujitawala wananchi waliojaliwa kubabaisha elimu ya shuleni walijikuta hawana lugha nyingine ya kuwasiliana na mataifa ya kigeni ila lugha ya wakoloni. Wakalazimika kuzitangaza lugha za wakoloni kuwa ni lugha rasmi za serikali zao na hata kuzipa hadhi ya lugha ya taifa pale ambapo ukoloni *ulikolea* sana.

Lugha za aina ya pili nazo kwa nguvu fulani za tawala zake zililazimisha mataifa mengine yazitambue. Mathalani umuhimu wa mafuta ya petroli na mazao yake ulilazimisha mataifa yenye kutaka kunyonya utajiri wa mafuta hayo yajue wayasemayo waarabu. Hivyo waarabu wakapatiwa uhuru wa kutumia kiarabu katika vikao na kumbi za kimataifa. Warusi naokwa kutetea imani za kijani za kijamaa na kutekeleza kwa matendo baadhi ya imani hizo, wakawa tishio kubwa kwa mataifa ya kibepari. Hivyo kila kilichosemwa kwa kirusi, Urusi au hata nje ya Urusi ilibidi kufahamika na mataifa ya nje ama kwa kujikinga na siasa za kijamaa au kwa kujifunzia mbinu za kuukabili ubepari kwa wale waliokwisha vamiwa na ubepari. Ndivyo lugha ya kirusi ikajipatia umataifa wake. Ingawa umataifa wa lugha hizi za aina ya pili una namna fulani ya kulazimisha lakini ulazimishaji wake haukuwa na mabavu kama ule wa lugha za wakoloni.

Ni lugha chachesana kama hizo ambazo zimefanikiwa kupata hadhi ya umataifa bila ya kupitia katika mojawapo ya mikondo hiyo

iliyoelezwa. Lugha ya Kiswahili nayo haikuepukana na *mkumbo* huo. Lugha ya Kiswahili ilianza kujipatia hadhi ya kimataifa kwa kupewa jina lake la sasa yaani Kiswahili jina la asili la lugha hii bado linatafutwa. Lugha hii ilipata jina hilo kutokana na jinsi ilivyokwisha enea katika mwambao wa Afrika mashariki toka Somalia hadi Msumbiji. Hivyo matumizi ya lugha hii yalikwisha *kiuka* mipaka ya nchi moja na kuendelea kutumika kati ya nchi na nchi, makundi ya watu na kadhalika.

Wananchi wa sehemu hizi za mwambao walikuwa na lugha zao zaidi ya lugha ya Kiswahili kama wanavyoendelea kuwa nazo hivi leo. Katika hamu yao ya kutaka kushiriki katika maisha na shughuli za kibiashara za mwambao wa Afrika mashariki wakajikuta wanalazimika kujifunza lugha iliyofahamika ndani na nje ya mipaka ya nchi au vikundi vyao ndipo lugha ya Kiswahili ikajipatia nafasi ya kujijenga kama chombo cha mataifa.

Jambo la kushangaza na la ajabu ni kwamba lugha ya kiafrika iliachiwa iendeshe shughuli muhimu za kikabaila na za mabepari wakati ambapo lugha za lugha za makabaila na za mabepari zilikuwapo. Hali hii inajitokeza tena wakati wa biashara ovu ya utumwa ambapo lugha iliyotumiwa kuendesha shughuli hii ilikuwa ni Kiswahili.

Maswali

(a) Pendekeza kichwa kinachofaa kwa taarifa hii. (alama 02)

(b) kufika sasa, ni lugha gani ambazo zimekuwa zikitumiwa sana katika mawasiliano ya kimataifa? (alama 02)

(ch)Ni nini kilichopelekea lugha ambazo zimetajwa katika (b) hapo juu kuenea katika mataifa ya kigeni?(alama 02)

(d) Eleza mambo mawili tofauti yaliyofanya lugha za kiarabu na kirusi Kutambuliwa kimataifa. (alama 04)

(e) Eleza jambo moja liliwezesha lugha ya Kiswahili kujipatia hadhi ya Kimataifa. (alama 02)

(f) Fafanua jambo linalomhuzunisha mwandishi wa taarifa hii kuhusu lugha

ya Kiswahili. (alama 03)

(g) Eleza maana maneno yafuatayo kutokana na hadithi: (alama 05)

(i) aghlabu

(ii) majilio

(iii) ulikolea

(iv) mkumbo

(v) kiuka

SEHEMU B

3. Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali yanayofuata.

Kila kitu kionekanacho na kuhesabiwa kuwa chema na cha thamani,kiwe kizuri kiasi gani,kama hakikuthibitiwa ipasavyo kitazua madhara na hasara. Hii ndio maana wazazi wetu walitufunza kuwa, “Ngoma ikilia sana hupasuka kiwambo.” Kwa hivyo tunaafikiana kuwa hapana kizuri kisichokuwa na ila. Wale wanaoendeleza ulevi na hasa ulevi wa kupindukia,huja kuhatarisha sio tu mapato yao na usalama wao bali hasa afya na maisha yao.Ni kutokana na utambuzi huu ndipo serikali imebuni shirika maalum la umma linalojishughulisha na mbinu za kuzuia na kuangamiza matumizi mabaya ya dawa na pombe.

Dawa za kulevywa na pombe ni baadhi ya vileo vinavyotumiwa kwa matatizo mengi ya kijamii na kiuchumi katika taifa hii. Hali hii ya kufadhaisha inazidi kukithiri kila uchao kwa kuwachota na kuwavuruga vijana barobaro wanaotegemewa na jamii na taifa katika majukumu ya ulinzi na ukuzaji uchumi. Vijana wenye umri wa kati ya miaka 14 na 24 ndio wanaolengwa sana na mashirika ya biashara za vileo vya kila aina hasa pombe na sigara. Walanguzi wa dawa za kulevywa pia hawawezi kuepukana lawana kwani wao vilevile huchukulia vijana kuwa soko lao huria. Dawa hizo ni kama ‘cocaine’ ,heroina’ na ‘madras’ na mataifa yanayotoa dawa hizo kwa wingi ni Colombia,Venezuela,Brazil,Argentina,India na hasa Pakistani miongoni mwa mengine. Dawa hizi ni ghali sana na wawezao kuzimudu ni wale watokao kwenye jamii tajiri pekee. Hata hivyo,matumizi yake yameenea kwa sababu watumiaji hufanya hivyo kwa shirika wakiwahusisha wenzao wasiokuwa na kipato kikubwa.

Jambo ambalo nikioja kikubwa hivi leo ni kule kukosa kutambua kuwa sigara na pombe za kawaida ni vileo vyenye madhara makubwa kwa jamii na kwa watumiaji binafsi. Tukianza na tumbaku tunafahamishwa na wataalamu wa matibabu kwamba uvutaji sigara hudhuru mwili kwa njia nyingi sana. Kwa mfano,meno,ulimi,koromeo na koo pamoja na sehemu zote za kinywa huchafuliwa na moshi na huweza hata kuambukizwa vidonda kwa urahisi. Meno hugeuka rangi na huoza baada ya kipindi fulani. Isitoshe athari za tumbaku kwa mapafu,figo na maini ni dhahiri kwani huweza kusababisha maambukizi ya saratani katika sehemu hizo na nyinginezo.

Aidha,mvutaji sigara huweza kuambukizwa magonjwa na kikohozi sugu,kupandwa na presha,maradhi ya moyo na mkururo wa matatizo mengine. Mvutaji sigara daima huwa na harufu yenye uvundo wa kuchukiza licha ya kukosa hamu ya chakula. Sigara pia huchoma vidole na midomo na kuipa rangi nyeusi ya makaa,jambo linalofedhehesha mwenye tabia hii.

Hapana haja ya kuorodhesha na kusesitiza madhara ya pombe na utafunaji miraa pamoja na uvutaji bangi. Watu wengine wanaoendeleza ulevi wa kupindukia huanza tu kwa hatua ya kwanza ambayo ni kuamini kuwa pombe haina madhara hata ikinywewa kwa wingi ama ikitiwa kwenye tumbo tupu! Baada ya uzoefu wa muda,watu kama hao huweza kushindwa kujirudi wao wenyewe na kuanza kuzembea kazini,kufuja mali zao na hata kulimbikiza madeni na si ajabu wengi hufilisika wakati wanadaiwa hope si zao. Isitoshe, walevi wa vileo vikali hupatwa na magonjwa kama mtetemeko wa viungo ,ufuraji wa viungo,saratani ya maini,figo na utumbo,upungufu wa ukakamavu na ushupavu wa akili,maradhi ya mishipa ya neva na mengine mengi.

Vijana hawapaswi kurubuniwa kwa mvuto wa matangazo katika vyombo vya habari ambavyo huonyesha ulevi na uvutaji sigara kama tabia anuwai za watu waliostaarabika na waliofanikiwa maishani.

Maswali:

- (a) Kwa kutumia maneno yasiyozidi hamsini,eleza athari za matumizi mabaya ya dawa na vileo. (alama 12)
- (b) Kwa kutumia maneno thelathini,eleza ni nini kinachowavuta vijana kutumia dawa za kulevya. (alama 08)

4. *Tafsiri ibara ifuatayo katika lugha ya Kiswahili. (alama 20)*

HARVEST RAIN WATER FOR NEXT DRY SPELL

The rains have started! Weather experts are expecting heavy rains in most parts of the country. This should be good news for the farmers,who are getting over the effects of the three month dry spell.

It is time to start planning for the next dry season by investing in rain water harvesting. This week,harvest money brings you different aspects of rainfall and its likely effects such as flooding. We examined the dangers of floods, but also showed the benefits of harvesting rain water for various uses which range from household to large scale enterprises like irrigation.

It is a shame that irrespective of the natural endowment of rain which we receive on average six months every year, farmers still fail to produce and in some parts of the country, people die of hunger as soon as the rainy season ends.

Irrigation is still low with only 1% of the farmers practicing it and yet according to expert predictions, farmers have to adopt it if the country is to attain level of being regarded as agricultural powerhouse.

The country needs to move away from rain-fed agriculture and adopt systems that enable farmers practice agriculture all year round. One of the requirements is to ensure that there is water on the farm even during the dry season.

Now that rains have come, farmers need to be advised to harvest and keep water. Of course, to do this, the farmers have to invest in structures like water tanks, gullies, valley dams and many others.

Source: *New vision 26th March, 2013*

5. MATUMIZI YA LUGHA – SARUFI

(a) Andika upya sentensi zifuatazo ukizingatia wakati na hali uliyopewa kwenye mabano. (alama 02)

(i) Ulipokuja uliwasaidia. (wakati ujao)

(ii) Nguo zangu zinafuliwa. (wakati timilifu)

(b) Andika sentensi katika msembo wa taarifa.

(alama 02)

(i) “Unakula nini?” Nyanya aliniuliza.

(ii) “Sitarudi hapa tena” Mwalimu alisema.

(ch) Andika saa hizi chini katika maneno.

(alama 02)

(i) 8: 45 a.m

(ii) 5:30 p.m

(d) Andika sentensi hizi katika wingi.

(alama 02)

(i) Tunda langu limeliwa.

(ii) Ulaji wetu huu si mzuri.

(e) Tumia nahau hizi katika sentensi.

(alama 02)

(i) Kula chumvi nyingi.

(ii) Kuaga dunia.

(f) Eleza maana ya methali zifuatazo.

(alama 02)

(i) Akili ni nywele kila mtu ana zake.

(ii) Asiyefunzwa na mamaye hufunzwa na ulimwengu.

- (g) Unganisha sentensi zifuatazo ukitumia, amba au ingawa. (alama 02)
- (i) Msichana alikuja jana. Yeye ni mzuri.
  - (ii) Peter anacheza kandanda sasa. Peter amevunjika mguu.
- (h) Andika sentensi zifuatazo kama utakavyoagizwa katika mabano. (alama 02)
- (i) wanafunzi waliotoroka ndio waliokula matunda ya Kamau. (Anza na: Matunda ya Kamau....)
  - (ii) Yatuhitaji kusoma kwa bidii tusije tukawasaliti wazazi wetu. (Andika kwa kutumia .....ili.....)
- (i) Kanusha sentensi hizi. (alama 02)
- (i) Nipe maji ya kunywa tafadhali.
  - (ii) Ukisoma kwa bidii, utapita mtihani wako vizuri.
- (j) Andika vinyume vya sentensi hizi. (alama 02)
- (i) Mtoto amefunua chakula changu.
  - (ii) Funga mlango wa chumba hiki ninataka kulala!

MWISHO